

Oporučna darivanja žena dalmatinskih komuna namijenjena oltarima u crkvama i hospitalima u razvijenome i kasnome srednjem vijeku

MERI KUNČIĆ

Izvorni znanstveni rad
LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA
FRANKOPANSKA 26
10 000 ZAGREB
mkuncic@lzmk.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791654.02>

U radu se istražuje uloga žena iz patricijskog i pučkog sloja trogirске, zadarske, šibenske i rapske komune u darivanju oltara u crkvama i hospitalima od 13. do 15. stoljeća. Cilj je razumjeti razloge takvih darivanja te provjeriti jesu li darovateljice predstavnice obitelji ili imaju osobne namjere. Primjećuju se tipični oblici darivanja, poput tekstilnih predmeta koji su postajali dio oltara, često iz domova darovateljica. Darivanjem su uspostavljale vezu sa svetačkim kultovima te podsjećale na svoju prisutnost nakon smrti. Darivanja oltara bila su često iz patricijskih obitelji, dok su tkanine i drugi potrebni predmeti potjecali od oporučiteljica iz različitih slojeva društva. Darovateljice su tim činom mogle izraziti osobni ukus i utjecati na izgled predmeta. Iako je uzorak darivanja u razmatranom razdoblju ograničen, naznačuje se da su istraživanja kasnijih stoljeća otkrila širu sliku darivanja oltara i namjere darovateljica.

Ključne riječi: oltar, patronat, ženske oporuke, srednji vijek, Trogir, Zadar, Šibenik, Rab

UVOD

U radu se razmatra porast važnosti oltara u sklopu zapadne kršćanske religioznosti,¹ posebice s obzirom na pobožnost žena u razvijenom i kasnome srednjem vijeku. Nekoliko je razloga koji opravdavaju takav znanstveni pristup. Naime, razdoblje od 13. do kraja 15. stoljeća obilježava izrazita društvena mobilnost, pri čemu je zahvaljujući boljemu gospodarskom statusu pojedinaca olakšan prelazak iz nižega društvenog staleža u viši. Nerijetko je pritom dio stanovništva urbanih sredina, koje je prije toga imalo društveno-pravni status stanovnika (*habitor*, *habitratrix*) i stranca (*forensis*), bez pravno-političke zaštite, u tom razdoblju prešao u viši društveno-pravni status građanina (*civis*) te tako stekao sigurniji pravno-politički, a time i gospodarski položaj u komuni. Isto se tako, zbog izumiranja

cijelih patricijskih obitelji izazvanog ratovima i epidemijama, patricijski stalež popunjavao obiteljima iz građanskoga sloja. Staleška se mobilnost pritom odnosila na cijele obitelji – muža, ženu i djecu. Izvori ujedno upućuju na to da su od kraja 13. stoljeća mnoge žene u većoj mjeri sudjelovale u obiteljskim gospodarskim djelatnostima² i djelovale u profesionalno-religioznim udrugama poput bratovština. Pritom je često upravo pismenost bila ključan čimbenik presudan za uključivanje u radni proces te su žene nerijetko vodile i pisale računске knjige. Kao rezultat, poboljšanje njihova gospodarskog i pravnog položaja vidljivo je u mnogim odredbama i reformacijama istočnojadranskih komunalnih statuta.³ U razvijenom i kasnome srednjem vijeku sve je izrazitije i sudjelovanje žena u crkvenom životu. Tada se pojavljuju prvi mendikantski ženski redovi, češće su kanonizacije svetica (sv. Klara, sv. Katarina Sijenska),

a oblikuju se i specifično ženski pobožni pokreti, kao što je onaj rekluzu u katoličkoj Europi, isposnica koje su živjele zatvorene u ćelijama naslonjenima na crkve uz zidove pokraj glavnih oltara, kako u gradovima tako i u komunalnim distriktima, zadržavajući kontakt s vjernicima.⁴ Neke od njih stekle su veliku popularnost među lokalnim stanovništvom zbog pružanja savjeta koji nisu bili isključivo vezani za pobožnost, nego i za različite svakidašnje probleme. Poboljšanje obiteljskog i društvenog položaja žena u kasnosrednjovjekovnoj Europi bilo je i posljedica kasnoskolastičkog preokreta u odnosu prema Djevici Mariji koja je tada zauzela vodeće mjesto u *communio sanctorum*.⁵ Zahvaljujući spomenutim promjenama sve su češći zapisi u izvorima istočnojadranskih komuna u kojima se spominju žene darovateljice izrade i cijelih oltara i različitih predmeta potrebnih za njihovo opremanje.

Rezultati istraživanja predstavljeni u ovom radu temelje se na razmatranju ženskih oporuka iz dalmatinskih komuna Trogira, Zadra, Šibenika i Raba. Od 13. stoljeća posljednje volje postale su jedna od najčešćih isprava koju su bilježili pripadnici svih staleža, osobe svih zanimanja i raznolikog podrijetla, isprva u urbanim sredinama, a od 15. stoljeća i u ruralnim dijelovima istočnojadranskih komuna. S obzirom na njihovu pravnu, emotivnu, vjersku i simboličku važnost, oporuke su najčešće pisane jedanput u životu, i to ponajprije u trenutku koji je prethodio smrti oporučitelja ili oporučiteljice.⁶ Pritom su oporučna darivanja za gradnju i uređenje oltara prema zahtjevima oporučitelja uvijek bila znatan financijski izdatak, ali u kontekstu strategije spasa duše i postizanja vječnog života u raju smatrana su osobito blagotvornima. Vrela razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka pokazuju da se kao naručitelji izrade oltara i oltarne liturgijske opreme, od početka spominjanja te prakse u posljednjim voljama, u jednakom omjeru pojavljuju žene i muškarci iz sloja patricijata, što je bilo uvjetovano visokom cijenom izrade oltara i njegove opreme. Ipak, u 15. stoljeću, zbog osnaživanja i bogaćenja građanskog sloja u dalmatinskim komunama, uz muške članove pojedinih obitelji, kao darovateljice pojavljuju se i žene iz bogatoga građanskog sloja te stanovnice sela u komunalnim distriktima. Kao i sva druga važnija iskazivanja religioznosti u Dalmaciji, običaj oporučnog darivanja namijenjenoga gradnji i uređenju oltara dug je proces koji se u izvorima sustavno može pratiti nekoliko stoljeća, počevši od druge polovice 13. stoljeća.

DARIVANJE OLTARA U DALMATINSKIM KOMUNAMA U KASNOME SREDNJEM VIJEKU

Jedan od važnijih aspekata koji će biti razmotreni u radu jest razlog koji je ponukao oporučiteljice da ostave sredstva namijenjena podizanju oltara,

opremanju oltarnog prostora tkaninama i drugim liturgijskim predmetima te održavanju misnog obreda na njima. U slučaju darovanja pojedinih predmeta, najčešće je bila riječ o liturgijskim tkaninama tj. prekrivačima za oltare, u izvorima nazivanim *tovalia* (*tovalgia*),⁷ *palla* (*pallio*)⁸ i *velum*,⁹ zatim slikama, svijećnjacima, uljanicama, misalima i brevijarima. Jedan od osnovnih motiva darivanja gradnje ili uređenja oltara proizlazio je iz želje oporučiteljica da budu zapamćene u zajednici, što je često bilo istaknuto činom njihova pokapanja ispod ili pokraj istih oltara kojima su ostavljani legati. Često su darovateljice obiteljskom tradicijom bile vezane za neki od svetačkih kultova, kojem je bio posvećen pojedini oltar ili kapela. Pojedina su slična darivanja bila posvećena čuvanju uspomene na umrle članove obitelji – djeđove i bake, majke, očeve, prerano preminulu djecu i druge. Zato su oporučiteljice darivale legatice u znak sjećanja *pro mortuorum / predecessorum suorum*, koji su bili pokapani pokraj takvih oltara na povlaštenome mjestu *infra ecclesiam*, blizu svetačkih moći i u posvećenom prostoru crkava. Neke su patricijske i bogate građanske obitelji imale pravno regulirani *ius patronatus* nad oltarima, što je pretpostavljalo niz obveza vezanih za njihovo održavanje. Oporučiteljice su tada, obično kao udovice, uz novac ili vrijedne liturgijske predmete, darovale svoje nekretnine (kuće, oranice, maslinike, vinograde) ili određivale koliki dio prihoda od njihovih nekretnina mora biti dodijeljen za održavanje oltara nad kojima su imale patronatska prava.

Oltari su u određenim povijesnim trenutcima, baš kao i sveti kojima su bili posvećeni, uz uobičajenu, imali i posebnu važnost za vjernike. To je bilo osobito bitno u trenutcima njihove ili posvete crkve, kapele i hospitala kojima su oltari pripadali, kada su vjernici koji ih pohode dobivali oprost grijeha. Jedan od ranijih takvih primjera pronalazimo, primjerice, u ispravi iz 1280., kojom je gradeški patrijarh Guido podijelio oprost grijeha svim vjernicima koji su nazočili posvećenju oltara sv. Marka u crkvi dominikanskog samostana u Zadru.¹⁰ Tada se, uz crkvene velikodostojnike iz Zadra, Nina i Senja, na tom događaju okupilo mnogo vjernika, kojima je obećano praštanje grijeha prema zagovoru sv. Marka u rasponu od jedne godine i 40 dana. Sličan je primjer i isprava iz 1302., kojom je biskup Ostije i Velletrija te papinski legat Nikola obećao oprost svima koji budu pomagali gradnju dominikanske crkve sv. Platona u Zadru.¹¹ Biskup i legat tom je ispravom odredio da svi stanovnici Splita, Zadra i Nina koji posjete dominikanske crkve u tim gradovima, kao i oltare koji su u njima posvećeni Djevici Mariji, sv. Dominiku ispovjedniku te apostolu i mučeniku Petru, dobivaju određeni vremenski oprost grijeha. U takvim su prigodama pri posjetu pojedinih oltara, ponukani željom za oprostom grijeha, vjernici dolazili u doticaj

sa svim oporučiteljima, donatorima i patronima koji su poduprli gradnju crkve te uređenje oltara i osobama ili članovima pojedinih obitelji čije su grobnice bile ispod ili pokraj oltara. Bili su to trenutci obnavljanja sjećanja na njih. U tom smislu pobožna darivanja ženskih oporučiteljica treba shvaćati kao odraz njihove težnje da ostanu trajno zapamćene u svojim komunalnim zajednicama.

ŽENE DAROVATELJICE OLTARA U DALMATINSKIM KOMUNAMA

Najraniji primjeri darivanja oltara u promatranim vrelima zabilježeni su u oporukama iz Trogira, gdje su sačuvane i najstarije poznate bilježničke knjige iz druge polovice 13. stoljeća. Prvi poznati primjer ženskoga oporučnog legata darovan nekom oltaru zabilježen je u oporuci Goje, žene pok. Nikole Kalende, koja je 1272. ostavila deset libara za izradu oltara sv. Klare u crkvi sv. Frane u Trogiru.¹² Taj legat upućuje na sve snažniju prisutnost mendikantske pobožnosti među stanovnicima dalmatinskih komuna s obzirom na da je bogato darivanje bilo namijenjeno vjerojatno franjevačkom redu,¹³ a sam oltar bio je posvećen najvažnijoj mendikantskoj svetici toga doba, sv. Klari. Sudeći prema sadržaju cijele oporuke, u kojoj se iskazuje prilično materijalno bogatstvo same oporučiteljice i tituliranje Goje kao *domina*, koje se vezuje za pripadnice najvišega društvenog sloja u komuni, može se pretpostaviti da je riječ o pripadnici trogirskog patricijata.¹⁴ Goja je pripadala rodu koji je rano izumro u Trogiru, prije prvoga sačuvanog popisa Velikoga vijeća, a njezinu vjerojatnu pripadnost patricijatu potvrđuje i činjenica da su se njezine dvije kćeri udale za članove uglednih rodova Quarco i Gracia.¹⁵ Gotovo sto godina poslije, kužne 1371., zapisana je oporuka kojom je trogirski patricijka *domina* Frančica, žena Dujma Martinova, odredila da izvršitelji njezine oporuke za spas njezine duše i s pomoću njezine ostavštine podignu oltar *vocabulo sancte Catharine* u trogirskoj katedrali sv. Lovre.¹⁶ Frančica je pritom istaknula da, ako se iz nekog razloga oltar sv. Katarine ne bi mogao podignuti u katedrali, izvršitelji njezine oporuke naruče izradu jednog oltara te sami odrede njegov titular i crkvu u kojoj će biti podignut.¹⁷ Iste godine oporuku je sastavila i *domina* Katarina, kći Josipa Čige i supruga patricija Zancija Lukanovog.¹⁸ Iz toga darivanja saznajemo da je naručitelj gradnje oltara bio Katarinin otac Josip, pa je ona odredila da se ispred toga oltara, čiji titular ne saznajemo iz oporuke, nakon njezine smrti ima moliti neprekidno 100 dana te održati misa za njezinu i dušu njezina oca Josipa.¹⁹ Taj primjer pokazuje da je podizanje oltara ili patronatsko pravo koje je nad njim imala pojedina obitelj potaknulo pripadnike budućih naraštaja da održavaju sjećanja na članove koji su ondje pokapani.

S Trogirom su povezana i popularna darivanja oporučnih legata oltaru sv. Uršule, koji je bio smješten u katedrali sv. Lovre. Prema izvorima, taj je oltar bio vezan za bratovštinu kapele sv. Ivana (*fraternitatis capelle sancti Iohannis*), pri kojoj su se sastajale sestre oltara sv. Uršule (*sororibus altaris sancte Vrsule*).²⁰ Kao jedna od pročelnica sestara koje su se brinule o održavanju toga oltara u katedrali spominje se, primjerice, 1421. *honesto domina* Katarina, punica slikara Blaža Jurjeva Trogirana.²¹ Darivanje toga oltara, odnosno sestara koje su se brinule o njegovu održavanju, navodi se u dvjema posljednjim voljama iz 15. stoljeća. Tako je u veljači 1427. građanka Radoslava oporučno darovala sestrama oltara sv. Uršule *libras decem paruorum*,²² a sredinom stoljeća Radoslava, udovica Ostoje iz Novoga grada, četiri libre za radove (*in fabrica*) na oltaru sv. Uršule u katedrali.²³

O sve snažnijem sudjelovanju pripadnica društvenih slojeva izvan kruga patricijata u troškovima održavanja pojedinih oltara svjedoči i primjer Stanislave, supruga Stojana Čičovine iz trogirskog predgrađa (*de burgo Tragurii*), najvjerojatnije stanovnice bez građanskih prava (*habitarix*), koja je početkom 15. st. darovala tri zlatna dukata za ukrašavanje oltara (*pro ornamento altaris*) u hospitalu sv. Duha, glavnoj trogirskoj ustanovi koja se brinula o komunalnim siromasima i bolesnima.²⁴

Spomenuti primjeri oporučnih poklanjanja manjih svota novca pojedinim oltarima u Trogiru upućuju, s jedne strane, na gospodarsko osnaživanje nižih društvenih slojeva unutar te dalmatinske komune te, s druge strane, na činjenicu da je pripadnicama tih slojeva uređenje oltara ipak bilo preskupo pa su okupljene u bratovštinama, koje su se brinule o pojedinim oltarima, manjim priložima pridonosile njihovu održavanju.

Običaj gradnje i ženskog darivanja oltara za spas duše može se pratiti i u zadarskim oporukama, ali tek od druge polovice 14. stoljeća. Tako je 1378. u Zadru *nobilis domina* Fumija, kći Martinucija *de Xabetis* i žena kraljevskog viteza Gvida iz patricijske obitelji Matafar (de Matafaris), u skladu sa sve snažnijom marijanskom pobožnosti kasnog srednjovjekovlja, naručila izradu oltara *ad honorem virginis Marie* u crkvi sv. Frane²⁵ u samostanu s istim titularom, za koju je obitelj Matafar bila snažno vezana.²⁶ Ujedno je darovala *unam lampadam* oltaru sv. Teodora u katedralnoj crkvi sv. Anastazije u Zadru.²⁷ Pripadnica iste obitelji, Ana, kći dubrovačkog patricija Ivana Gradića te supruga Jurja Matafara, u svojoj je oporuci iz srpnja 1391. ostavila 30 dukata za izradu oltara sv. Jeronima te izradu slike za taj oltar u zadarskoj crkvi sv. Marije Velike (Svećeničke),²⁸ namijenivši ujedno 100 dukata istome oltaru za potrebe slavljenja mise u čast sv. Jeronima.²⁹ U srpnju 1392., kada je u zadarskoj komuni trajala epidemija, svoju je oporuku sastavila patricijka *domina* Marija, kći pokojnog

patricija Petra de Pedreto i žena Ivana Nassi (de Nassis).³⁰ Iako je bila tjelesno zdrava, ona je, kao i većina stanovnika dalmatinskih komuna u razdobljima epidemija i drugih opasnosti, odlučila sastaviti oporuku u strahu od iznenadne smrti.³¹ Tada je darovala jedan vrijedan legat glavnom oltaru u zadarskoj crkvi sv. Frane, posvećen sv. Antunu Padovanskom, navodeći pritom kako ostavlja *libras octuaginta paruorum* tj. oko 17 dukata, i to za održavanje misa na tom oltaru za svoju dušu.³² U rujnu 1397. patricijka Prodana Zloradi (de Sloradis) sastavila je oporuku prema kojoj je odredila da ima biti pokopana u dominikanskoj crkvi sv. Platona, kojoj je ostavila bogat novčani legat.³³ Pritom je crkvi darovala *curtinam suam que est circumcircha lectum suum*, vjerojatno zastor baldahina svojega bračnoga kreveta,³⁴ *pro ponendo circha altare magnum dicte ecclesie samcti Platinis*, dakle da posluži kao pokrov glavnoga crkvenog oltara. Sve to učinila je za svoju dušu.³⁵

Nobilis domina Mihelina, kći patricija Ivana de Botono i druga žena spomenutog Gvida Matafara, sastavila je oporuku kužne 1398. (*temporis pestiferis*)³⁶ i darovala oporučno 300 zlatnih dukata za izradu oltara *sub vocabulo Annunciationis in ecclesia sancti Francisci* u Zadru.³⁷ Kristina, žena uglednoga zadarskog plemića i trgovca Bogdola Rubeo (de Rubeo),³⁸ oporučno je 1392. darovala od svojeg miraza znatnu svotu od 100 zlatnih dukata za izradu oltara *sub vocabulo sancti Nicolai* u crkvi samostana klarisa sv. Nikole, koji je trebao biti podignut pokraj njezina groba u toj crkvi.³⁹ U svim zadarskim primjerima riječ je o važnim i vrijednim donacijama oltara, odnosno darovanjima namijenjenim izradi ili uljepšavanju samih oltara u zadarskim crkvama.⁴⁰

Primjeri ženskih oporučnih darivanja za gradnju, obnovu ili ukrašavanje oltara mogu se pronaći i u bogatoj šibenskoj bilježničkoj građi iz 15. stoljeća. Posebice nakon što su statutarne reformacije iz 1421. i 1432. potaknule davanje oporučnih legata namijenjenih gradnji i uređenju katedrale sv. Jakova,⁴¹ zabilježeno je nekoliko primjera darovanja šibenskih oporučiteljica, pri čemu su među njima i one iz sloja pučanki, odnosno građanki i stanovnica bez građanskih prava.⁴² Katedralna crkva u to je vrijeme bila najčešći primatelj raznih vrsta legata – od novčanih preko zemljoposjeda pa sve do raznih liturgijskih predmeta. O važnosti koja se pridavala oltarima u planovima gradnje i uređenja nove katedrale sv. Jakova govori nekoliko odredbi toga vremena. Tako je, primjerice, dužd Francesco Foscari dukalom iz travnja 1432. donio odluku o proširenju katedrale kako bi se mogao smjestiti veliki (glavni) oltar *in uno voltu super viam communis, quod voltum extendatur usque ad stabulam vestri comitis*,⁴³ a čime se očito dobivao prostrani dodatni prostor koji je uključivao jedan „volat“ uz komunalnu cestu sve do štala šibenskog kneza. U to su vrijeme, kao što će poka-

zati nekoliko sljedećih primjera, mnogi oltari u katedrali bili dostojno uređeni zahvaljujući ostavštinama oporučitelja. Kada je u proljeće 1433. svoju oporuku sastavila pučanka *domina* Dobra, istaknula je da je želja njezina pokojnog muža, mesara Stojana Kušića, bila da se u crkvi sv. Kuzme i Damjana izradi kapela, no ona je u trenutku sastavljanja oporuke odlučila kapelu s oltarom sv. Jurja podignuti u katedrali.⁴⁴ Pučanka Prija, udovica Franje Konjevića,⁴⁵ oporučno je ostavila sav svoj miraz kako bi se podignuo oltar sv. Križa u katedrali sv. Jakova.⁴⁶ Pritom je vjerojatno bila riječ o ispunjavanju želje Prijina muža Franje, no činjenica da je upravo njezin miraz trebao poslužiti za izradu oltara upućuje na njezinu osobnu ulogu u njegovu nastajanju. Riječ je pritom o jednom od nekoliko sačuvanih oltara iz ranijeg razdoblja katedrale, za koji je 1455. drveno raspelo izradio kipar Juraj Petrović iz Splita. Pišući o tom uglednom kanoniku i kiparu, koji je djelovao u nekoliko gradova na istočnoj obali Jadrana od sredine do 70-ih godina 15. stoljeća, te o njegovu raspelu u šibenskoj katedrali, I. Fisković ustvrdio je da je šibenski „oltar posvećen Križu pripadao bratovštini Duša od čistilišta, pa nije isključeno da su bratimi i naručili vrijednu umjetninu“.⁴⁷ Nije li možda spomenuta Prija, kći pokojnog Franje Konjevića, pripadala istoj bratovštini pa je njezino oporučno darivanje osiguralo dio sredstava potrebnih za izradu ne samo oltara nego i umjetnina potrebnih za njegovo opremanje? U siječnju 1437. pučanka Slavica, žena Marka Banjvarića,⁴⁸ odredila je pak da se njezin zeleni ogrtač oporučno daruje oltaru u katedrali sv. Jakova u Šibeniku.⁴⁹ U tom je slučaju pak riječ o osobnom odjevnom predmetu koji je trebao biti smješten unutar nekoga oltarnog prostora, no nije točno naznačeno o kojem se oltaru pritom radilo. U srpnju 1454. šibenska građanka Lucija, žena pokojnog Gojislava Naderiza (Naderića), koja je bila *sana corpore*, odlučila je hodočastiti sv. Franji u Assisi pa je, kao što je bio običaj svih putnika, pa tako i hodočasnika, sastavila svoju oporuku. Pritom je darovala *unum paramentum, calicem et libros* oltaru sv. Jeronima u katedrali.⁵⁰ Kako bi ostvarila spomenuto darovanje liturgijske odjeće i predmeta koji su bili skupi (osobito ako se radilo o rukopisnim brevijarima i misalima), zatražila je od izvršitelja svoje oporuke da prodaju neku njezinu kvalitetniju odjeću te da prikupe prihode od svih njezinih dobara, a bilo je tu maslinika, oranica, pašnjaka i drugih zemljoposjeda.⁵¹ Konačno, za sve što je darovala oltaru sv. Jeronima u katedrali, Lucija je tražila da izvršitelji njezine posljednje volje, svećenik Stjepan Tolinić i Mihovil Jutronić, a koji su trebali zapisati i njezin inventar dobara, odluče koliko će od svih darovanih dobara ostaviti za oltar sv. Jeronima i koliko će dugo moliti na tom oltaru za spas njezine duše.⁵² Budući da se ne spominje kao *nobilis domina*, tj. šibenska patricijka, sadržaj Lucijine oporuke, u kojoj se spominju vrijed-

ni obiteljski zemljoposjedi, sluge, nekoliko kuća u gradu i distriktu, prilično bogata darivanja u novcu i odjeći, pokazuje da je vjerojatno pripadala bogatijem građanskom sloju.

Iz istog razdoblja potječe i primjer oporučiteljice koja ostavlja legat za oltar u jednoj crkvi u šibenskom distriktu. Dana 17. prosinca 1452. seljanka Radoslava iz Grebaštice (*de villa Grebze*), žena Cvitana Stipanića, sastavila je *breviarium testamenti*.⁵³ Svjedoci su joj pritom bili seoski župnik Juraj Radoslavić i krojački majstor Mihovil Osmotinić. U oporuci je navela legat crkvi sv. Marije, među ostalim *touagliam vnam altari ecclesie sancte Marie de villa Grebaz*, dakle nadoltarnik, tj. tkaninu za prekrivanje oltara. Radoslava je umrla nekoliko dana nakon sastavljanja oporuke, 22. prosinca 1452.⁵⁴

Primjeri ženskih oporučnih darivanja oltara, iako ne česti, mogu se pronaći i u bilježničkim knjigama rapske komune 15. stoljeća. Treba istaknuti da u ovom radu nisu korišteni podaci iz starijih rapskih bilježničkih knjiga, iz druge polovice 14. stoljeća, koje su zapisali bilježnici Nikola Federici de Frugerio iz Bologne (1369. – 1371.) i Nikola de Curtarolo (1369. – 1395.).⁵⁵ Općenito o položaju žena u rapskoj komuni na kraju srednjovjekovlja govore odredbe i kasnije reformacije rapskog statuta, prema kojem su ženske oporučiteljice imale priličnu slobodu u raspolaganju obiteljskim dobrima i mirazima te u upravljanju financijskim sredstvima, a koja su se ponekad iskorištavala i za darivanje oltara.⁵⁶ S aspekta ovdje promatrane problematike pozornost privlači niz bilježničkih dokumenata u kojima se spominje predstavница rapskog patricijata Marija *de Zaro* koja je zapisala svoju oporuku 1465. *sana mente et intellectu, licet corpore infirma*.⁵⁷ Marija je bila žena uglednoga rapskog patricija Petra *de Zaro*, istaknutog sudionika rapskoga gospodarskog i kulturnog života, sredinom i u drugoj polovici 15. stoljeća, koji je bio pokrovitelj gradnje franjevačkog samostana sv. Bernardina Sijenskoga⁵⁸ i pripadajuće mu samostanske crkve u Kamporu na Rabu.⁵⁹ Ujedno je bio utemeljitelj hospitala Tijela Kristova i pripadajućeg mu oltara u katedralnoj crkvi sv. Marije. Imao je patronatsko pravo nad nekim kapelama u rapskoj komuni, poticao je obnovu samostana sv. Andrije u Rabu. Bavio se trgovinom te je posjedovao više nekretnina u samom gradu Rabu i mnoga zemljišta u rapskom distriktu.

Iako se Marija u nizu bilježničkih vrela iskazuje ponajprije kao provoditeljica Petrovih namjera, u pojedinim se aspektima tih darivanja može nazrijeti i njezino samostalno djelovanje te specifično žensko iskazivanje pobožnosti. Iz njezine je oporuke iz 1465.⁶⁰ vidljivo da je u vrijeme njezina sastavljanja Petar već umro te se u temeljnim odlukama pozivala na njegove prošle oporuke i kodicile, od kojih su poznate četiri oporuke i tri kodicila nastali između 1450. i 1464.⁶¹ Posljednja dva kodicila Petar je

sastavio 1464., u godini kuge, tada dobra zdravlja i bistra uma, ali u starijoj životnoj dobi. Kako u svim posljednjim voljama dosljedno ističe Mariju kao jedinu univerzalnu nasljednicu svih svojih dobara, a ona sama u svojoj oporuci ne spominje svoju djecu, nego samo onu posvojenu (kćer i sina) kao nasljednike, može se zaključiti da u braku nisu imali djece. Vjerojatno je to i razlog zbog kojeg Petar u svojim oporukama i kodicilima dosljedno daje veliku važnost Mariji u provođenju njegovih oporučnih legata.

Uz to što je bila univerzalna nasljednica Petrovih dobara, Marija je ujedno uvijek i jedna od izvršiteljica njegove oporuke. Tako je Petar, s jedne strane, u slučaju ranije smrti, nastojao financijski zaštititi suprugu, ali ujedno joj dati pravni legitimitet na temelju kojega je doista mogla provesti njegove oporučne namjere, iza kojih se krilo prilično bogatstvo. Time ju je stavio u ravnopravan položaj s ostalim izvršiteljima svojih oporuka, redom uglednim članovima rapskoga kasnosrednjovjekovnoga društva iz obitelji Dominis, Hermolais i Zaro. Štoviše, u jednoj od oporuka izričito je napomenuo da ostali izvršitelji ne smiju ni na koji način gnjaviti Mariju.⁶² Nadalje, temeljitom ju je razradom njezinih obveza unutar oporuka i kodicila dodatno zaštitio, precizno joj određujući ulogu u upravljanju pojedinim dobrima. Pritom je izričito istaknuo da je slobodna samostalno upravljati ostavštinom kako bi provela njegove legate.⁶³ Odredio je kako ne želi da se izradi inventar njegovih dobara, nego da njima treba upravljati njegova žena *domina Maria* kao izvršiteljica i nasljednica (*commisaria et heres*).⁶⁴

U svojim oporukama i kodicilima Petar je Mariji dao različite obveze. Vezano za oltar Tijela Kristova u katedralnoj crkvi, u najranijoj oporuci iz listopada 1450., zapovjedio joj je da plati Rapskome kaptolu 30 malih libara kako bi se na tome oltaru redovito održavale mise, svakog petka i nedjelje.⁶⁵ Uz to, trebala je dati 15 dukata za izradu kaleža, 25 zlatnih dukata za izradu jednoga misala i 10 zlatnih dukata za izradu paramenta, sve za Petrovu dušu.⁶⁶ Tu drugu Marijinu obvezu, s ponekom varijacijom, Petar je dosljedno ponovio u svim svojim oporukama.⁶⁷ Iako je provođenjem toga legata Marija, kao što pokazuju i primjeri trogirskih, šibenskih i zadarskih oporučiteljica, u osnovi ispunjavala želju svojega muža, zamjetna je u pojedinim detaljima i mogućnost njezina osobnog iskazivanja pobožnosti. Primjerice, u slučaju paramenta, jednog od predmeta koji bi trebala darovati oltaru Tijela Kristova, moglo bi se raditi o bilo kojemu tekstilnom predmetu koji je služio u liturgiji, a možda i o nadoltarniku od tkanine obično ukrašenom bogatom čipkom. U tom slučaju, s obzirom na to da se radilo o tkanini koja je potjecala iz Marijina doma i možda bila ukrašena njezinom rukom, a koja je bila na samom oltaru te je dolazila u doticaj s vinom i hostijom, imala je za Mariju po-

seban pobožni smisao.⁶⁸ Ona je bila simbol njezine prisutnosti u crkvenom prostoru i nakon smrti.⁶⁹ Treba napomenuti da su se takvi vrijedni predmeti od tkanine dugo čuvali u crkvama obnavljajući sjećanje na njihove darovatelje. Slično je, uostalom, bilo i s kaležom i misalom, pri čijoj je narudžbi izborom majstora i sadržaja mogla utjecati na kvalitetu i izgled tih predmeta, dajući im osobnu crtu. Oni su se, kao i tkanine, dugo i pomno čuvali u pojedinim crkvama.

Nadalje, jedna od Marijinih obveza prema oltaru Tijela Kristova u katedralnoj crkvi jest i ta da nakon Petrove smrti ona ima pravo birati priora toga oltara.⁷⁰ Tijekom života Petar je za priora postavio rapskog kanonika i javnog notara Tomu Stančića, svojega osobnog ispovjednika, dakle osobu od velikog povjerenja.⁷¹ Toma je, kao prior, time stekao pravo raspolaganja bogatim prioratom koji je obuhvaćao mnoga zemljišta u Rabu i rapskom distriktu.⁷² Marija je, dakle, prema Petrovim oporukama, nakon njegove smrti imala pravo odlučiti hoće li zadržati Tomu kao priora oltara Tijela Kristova ili će izabrati nekoga drugoga rapskog svećenika. U tome dijelu vidimo mogućnost njezina samostalnog odlučivanja o oltaru Tijela Kristova.

Vežano za crkvu sv. Bernardina Sijenskoga u samostanu u Kaporu, Petar *de Zaro* odredio je sljedeće: neka njegova žena Marija, izvršiteljica oporuke i nasljednica, dovrši od oporučitelja započetu crkvu sv. Bernardina i pobrine se za izradu oltarne slike, kora i svega ostaloga što je potrebno za opremanje te crkve.⁷³ Riječ je o Petrovoj oporuci iz 1456. kada su se još trajali radovi na gradnji i uređenju crkve i kada je vjerojatno već bila naručena izrada poliptiha Antonija i Bartolomea Vivarinija, koji je dovršen dvije godine poslije, tj. 1458. Marija se, dakle, trebala pobrinuti da se dovrše svi potrebni radovi vezani za gradnju i uređenje spomenute crkve, pa tako i oltarne slike, naravno u slučaju da Petar to ne uspije sam tijekom života.

Treba istaknuti kako Petar u svojim posljednjim voljama određuje da Marija preuzme skrb i o raznim drugim dijelovima njegove ostavštine, kao što su bratovština sv. Bernardina Sijenskog⁷⁴ i briga o siromašnim neudanim djevojkama,⁷⁵ te da preuzme patronat nad crkvicom sv. Petra *dela Muchia* u rapskom distriktu.⁷⁶

Uz spomenuto darivanje legata za izgradnju, obnovu i opremanje oltara u vezi s Marijom *de Zaro*, u rapskim izvorima može se pronaći nekoliko sličnih primjera iskazivanja oltarne pobožnosti ženskih oporučiteljica iz širih društvenih slojeva rapske komune. U oporuci Margite *de Saegabria servitiale ser Georgii de Conziza* navodi se kako ta služavka jedne rapske patricijske obitelji želi biti pokopana u grobnici *fraternitas altaris sancti Michaelis ecclesie sancte Marie maioris*.⁷⁷ Sudeći prema podacima koje donosi mletački sindik Bartula Parutta u drugoj polovici

15. st., u rapskoj komuni tada je postojalo nekoliko bratovština posvećenih tome svetcu, ali pritom se ne doznaje gdje su bila njihova sjedišta.⁷⁸ No, o tome da su članovi bratovštine sv. Mihovila, čiji je oltar bio u rapskoj katedrali, potjecali iz različitih slojeva rapske komune te da je imao važno mjesto u vjerskom životu rapskih stanovnika svjedoči i oporuka rapske patricijke *nobilis domine Pasque vxoris Marini de Sfayna* iz 1463. godine.⁷⁹ Služavka Margita svojom je željom za pokopom podno bratovštinskog oltara jasno dala do znanja da želi ostati zapamćena u rapskoj sredini.⁸⁰

U travnju 1467. oporuku je napisala i patricijka Eufemija, *vxoris nobilis viri ser Georgii de Fiasco*, koja je pritom tražila da se izradi *vnam palam librarum centum parvorum*, dakle jedna slika sakralnog sadržaja vrijedna oko 16,5 dukata, koja se trebala postaviti iznad oltara sv. Nikole u crkvi ženskoga benediktinskog samostana sv. Andrije.⁸¹ Prema želji oporučiteljice, na slici je trebala biti prikazana njezina imenjakinja – sv. Eufemija, jedna od istaknutih svetica rapske *communio sanctorum*. Materijalni trag te narudžbe do danas nije sačuvan, no ne treba isključiti mogućnost da je Eufemijin legat poslužio za izradu neke veće vrijedne umjetnine namijenjene opremanju samostana sv. Andrije, koji je upravo u tom razdoblju bio obnavljan te se u vrelima često spominje kao primatelj legata rapskih stanovnika.⁸²

ZAKLJUČAK

Iz ovdje iznesenih primjera oporučnog darivanja oltara, na način na koji su zabilježena u ženskim oporukama razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka u dalmatinskim komunama Trogiru, Šibeniku, Zadru i Rabu, nameće se nekoliko temeljnih zaključaka. Kada neka od oporučiteljica daruje velik novčani iznos za izradu oltara s određenim titularom, obično je riječ o oporučnoj ostavštini njezina supruga, pri čemu se oporučiteljica nakon njegove smrti ističe kao predstavnica cijele obitelji u sjećanje na koju i podiže dotični oltar. U takvim primjerima teško je govoriti o tipično ženskom iskazivanju pobožnosti, pa se takvo darivanje može sagledavati u sklopu povijesti pojedinih obitelji, posvećenih njegovanju kultova svetaca zaštitnika ili svetkovina, kao što je ona Tijela Kristova u iznesenome rapskom primjeru, vezanih za oltare u crkvama i hospitalima. Pritom je zamjetno i sljedeće u vezi s promatranim razdobljima: dok se od 13. do 14. stoljeća pojavljuju isključivo oporučiteljice iz patricijskog staleža, u 15. stoljeću kao darovateljice izrade oltara pojavljuju se i predstavnice građanskoga sloja. U ovdje promatranim vrelima naišli smo na jedan takav, no rekli bismo pozornosti vrijedan, primjer udovice Franje Konjevića koja je oporučno ostavila sav svoj miraz radi podizanja oltara sv. Križa u šibenskoj katedrali. Ako njezin miraz i nije bio dovoljan za

izradu cijeloga oltara, svakako je pridonio nastanku cjeline. Općenito bi se stoga moglo ustvrditi da je u srednjovjekovlju građanski sloj, iako gospodarski i društveno-pravno uvelike ojačan, i dalje nedovoljno snažan za slična darovanja izrade cijelih oltara. Ili, ako postoji više takvih primjera, oni se puno lakše pronalaze u oporukama koje su sastavljali muški pripadnici građanskoga komunalnog sloja. Nasuprot tome, ženske predstavnice građanskoga sloja, kao uostalom i pripadnice patricijata, češće se spominju kao darovateljice manjih ili većih novčanih priloga ili pak vrijednih predmeta namijenjenih opremanju oltara i oltarskog prostora. No pritom je uočljivo, u nizu ovdje prikazanih primjera, da žene često daruju tekstil, pa je tako riječ o stolnjacima, pokrivačima, osobnim odjevnim predmetima ili tekstilu iz kućanstva, kao što je, primjerice, zastor baldahina bračnog kreveta jedne zadarske patricijke. U sličnim se slučajevima radi o tipično ženskom obliku darivanja sakralnog prostora, pri čemu pojedine oporučiteljice daruju tekstil koji je prije pripadao njima osobno te je naknadno, vjerojatno dotjeran njihovim vlastitom rukom, poklonjen crkvi odnosno oltaru. Budući da je obično bila riječ o kvalitetnijim tkaninama koje su se dugo čuvala i rabila tijekom misnih obreda, pri čemu su dolazile u doticaj s vinom i hostijom, služile su s jedne strane kao spona darovateljice s Kristom, Bogorodicom i svetcima, a s druge strane kao njihova

veza s cijelom komunalnom zajednicom, koja je u različitim prilikama obnavljala sjećanje na njih. Uz tekstil, namjena je i ostalih darovanih predmeta, kao što su knjige, kaleži i slike, bila slična – tj. obnova memorije na darovateljicu. U tom je smislu, primjerice, izbor sv. Eufemije, koja bi trebala biti naslikana na slici, trebao poslužiti za obnavljanje uspomene na samu istoimenu darovateljicu, Rabljanuku Eufemiju. Rekli bismo da je riječ o tek malom iskazu samosvijesti, no za srednjovjekovlje ipak važnom, tek tragu i naznaci iskazivanja pobožnosti i ženske prisutnosti u oblikovanju predmeta umjetničkog obrta, kakvima će stoljeća poslije izričiti i u daleko većoj mjeri svjedočiti.

KRATICE

- ACA – Archivium Capituli Arbi (Arhiv nekadašnjega Rapskoga kaptola)
- AHAZU – Arhiv HAZU u Zagrebu
- DADu – Državni arhiv u Dubrovniku
- DAZd – Državni arhiv u Zadru
- HDA – Hrvatski državni arhiv u Zagrebu
- SŠB – Spisi šibenskih bilježnika
- SRB – Spisi rapskih bilježnika
- SZB – Spisi zadarskih bilježnika

Bilješke

- ¹ Općenito o ulozi oltara u zapadnom kršćanstvu vidi: MIRCEA ELIADE, *Sveto i profano*, Zagreb, 2002.; ENGELBERT KIRSCHBAUM (ur.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1968., sv. 1., 106–107.
- ² To se ponajviše odnosi na pripadnice patricijata. Dobar je primjer Filipa Tomina de Thoma (oko 1303. – 1383.), kći bogatoga kotorskog patricija Tome de Paulo de Thoma koji je održavao poslovne veze s Dubrovnikom i srpskim dvorom, a koja je bila jedina očeva nasljednica. Filipa se udala za dubrovačkog patricija Martinuša Menčetića (oko 1290. – 1347.), koji je trgovao tkaninama sve do Ugarske, uvozio vosak, žito i ječam u Dubrovnik te je 40-ih godina 14. stoljeća bio jedan od najjačih dubrovačkih kreditora. Nakon njegove smrti, nastavila je muževu poslovnu djelatnost sljedećih 35 godina te se u izvorima spominje vezano za različita novčana ulaganja i sudske parnice. Udajom svojih kćeri za plemiće iz dubrovačke ugledne obitelji Lukarević i mletačke obitelji Corner dodatno je ojačala društveni i gospodarski položaj svoje obitelji. O bogatstvu koje je uživala govori i podatak da su kod nje 1360. Dubrovčani kupili poklone namijenjene hrvatsko-ugarskome kralju Ludoviku I. Stekla je mnoge nekretnine u reprezentativnom dijelu Dubrovnika, na području od katedrale do crkve sv. Vlaha. IRMGARD MANKEN, *Dubrovački patricijat u XIV. veku*, Beograd, 1960., 333–335; IRENA BENYOVSKY LATIN, IVANA HANIČAR BULJAN, „Socijalna topografija srednjovjekovnog Dubrovnika: primjer posjeda obitelji Menče u burgusu na prijelazu 13. u 14. stoljeće”, *Povijesni prilozi*, 59, 39 (2020.), 103–104, 106–107.
- ³ Vidi npr.: SABINE FLORENCE FABIJANEC, „Žensko upravljanje nekretninama u drugoj polovici 14. stoljeća u Zadru”, *Historijski zbornik*, 59 (2006.), 33–52. Općenito o položaju žena u razvijenome srednjem vijeku u gradovima na istočnoj obali Jadrana vidi u: ZDENKA JANEKOVIĆ-RÖMER, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća*, Dubrovnik, 1994., osobito 126–137.
- ⁴ O rekluzama u srednjem vijeku vidi: NELLA LONZA, *Ana, Pavo i Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*, Dubrovnik, 2021.
- ⁵ O teološkim razmatranjima vezanima za srednjovjekovnu marijansku pobožnost istočne i zapadne Crkve vidi: ROBERT-HENRI BAUTIER, CHARLOTTE BRETSCHER-GISIGER (ur.), *Lexikon des Mittelalters*, München – Zürich, 1993., sv. 6, 243–246; JAMES HALL, *Hall's Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, London, 1994., 323–324; ROBERT N. SWANSON, *Religion and Devotion in Europe c. 1215 – c. 1515*, Cambridge, 1995., 144.
- ⁶ Naravno, svaki je testator imao pravo sastaviti dopune i izmjene svojih posljednjih volja, a takve izmjene zapisivane su u tzv. *codicillum testamenti*. Štoviše, neki su oporučitelji tijekom života sastavili i po nekoliko oporuka i kodicila, a što je bilo uvjetovano promjenama u odnosu s nekim svjetovnim ili duhovnim osobama ili promjenama u promišljanjima samih oporučitelja vezanima za pobožnost, gospodarske mogućnosti i dr. Općenito o oporukama, kodicilima i brevijarima oporuka u Dalmaciji u kasnome srednjem vijeku, i to s posebnim obzirom na njihovo značenje kao religioznih isprava, vidi: ZORAN LADIĆ, *Last Will: Passport to Heaven, Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, 2012. O pojedinim aspektima ženskog oporučnog darovanja u istočnojadranskim komunama vidi: ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, „Pro anima mea et predecessorum meorum”: The Death and the Family in 15th Century Dubrovnik”, *Otium*, 1 – 2, 3 (1995.), 25–34, osobito 31; BRANKA GRBAVAC, „Testamentary Bequests of Urban Noblewomen on the Eastern Adriatic Coast in the Fourteenth Century: The Case of Zadar”, *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300 – 1800)* (ur. Jutta Gisela Sperling, Shona Kelly Wray), New York – London, 2010., 67–80, osobito 73–75.
- ⁷ Prema latinsko-hrvatskom rječniku (JOZO MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 2, Velika Gorica – Zagreb, 2000., str. 3255), riječ *tovaglia* (*tovalia, toualia, tobalia, thobalea, tobalea*) prevodi se kao stolnjak, ručnik, ubrus. U *Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., str. 439) odgovara riječi oltarnik uz koju stoji objašnjenje da je riječ o komadu bijeloga lanenog platna koji prekriva gornji dio oltara i visi s objiju bočnih strana. Ponekad je obrubljen čipkom. U sličnom se značenju, u smislu gornjeg pokrova oltara (iznad oltarnika), rabi riječ *nadoltarnik*. U izvorima često se navodi među tkaninama čuvanim u crkvama. Hrvatski državni arhiv, Zbirka preslika na papiru, HR HDA 913, Archivio Segreto Vaticano, Sacra Congregatio Concilii, Visitationes. Visitatio Augustini Valerii – Visitatio Dalmatiae, vol. 57, Rapska biskupija (Diocesis Arbensis), 25. V. – 1. VI. 1579., fol. 23' (*tovaglie d'altari*).
- ⁸ Pojedini leksikoni i latinski rječnici donose ponešto različita tumačenja tog termina, koji se općenito odnosi na tkaninu namijenjenu opremanju oltara. Prema *Leksikonu ikonografije* (str. 446), tumači se pod natuknicom pala te izvodi od lat. *palla* u značenju ogrtač, gomja haljina, pokrivač. U objašnjenju se ističe istovjetnost s riječju *pala* u značenju jednostruke oltarne slike. Kada je riječ o tkanini upotrijebljenoj u liturgiji, odnosi se na bijeli laneni štirkan pokrovac kojim

se pokrivaao kalež (Isto). Prema *Latinsko-hrvatskom enciklopedijskom rječniku* (sv. 2, str. 2199) navode se tri značenja riječi palla: 1. duga ženska haljina, dugi ogrtač; 2. zavjesa, zastor, zaslon; 3. dio svećeničkog ornata. U samim srednjovjekovnim izvorima izraz pala (palla) rabi se i za označavanje oltarne slike i za označavanje tkanine koja je ukrašavala oltar, a značenje se u pojedinim slučajevima određuje prema kontekstu. U kasnijim izvorima razlika između tih dvaju termina jasnija je. Tako, primjerice, Agostino Valier u svojoj apostolskoj vizitaciji iz 1579., tijekom opisivanja oltara u pojedinim crkvama u Dalmaciji, upotrebljava izraz palla u značenju oltarne slike, a izraz pallio (palio) u značenju tkanine rabljene u opremanju crkvenog prostora. HR HDA 913, vol. 57, Rapska biskupija, fol. 15' (altare sta. Maria Magdalena haber palla veterem), fol. 23 (doi palij in scarlato, un palio di veluro negro, un palio di bombazino, un pallio di seda).

⁹ Prema *Leksikonu ikonografije* (str. 582), najbliže tumačenje koje odgovara značenju te riječi kako se pojavljuje u izvorima pronalazi se pod natuknicom velum calicis (lat. = pokrivalo za kalež) uz objašnjenje da je riječ o tkanini od svile veličine oko 50 x 65 cm kojom se pokriva ju kalež i patena od početka mise do prikazanja i od pričesti do kraja mise. Često je bogato ukrašena zlatnim nitima, a na prednjoj strani obično ima izvezen križ (Isto). Prema *Latinsko-hrvatskom enciklopedijskom rječniku* (sv. 2, str. 3420), terminu iz izvora najviše se približava prijevod riječi velum u značenju pokrivač, zastor, platno.

¹⁰ ...altare ad Dei honorem et preciosississimi Marci apostoli et euangeliste... TADIJA SMICIKLAS (ur.), *Diplomatički zbornik*, sv. 6., Zagreb, 1908., 333–334.

¹¹ TADIJA SMICIKLAS (ur.), *Diplomatički zbornik*, sv. 8., Zagreb, 1910., 29–30.

¹² ...Domina Goya, uxor condam Nicole Kalende... Item pro seruicio et laborerio altaris sancte Clare, que fieri debet in ecclesia sancti Francisci fratrum minorum, decem libras. MIHO BARADA, *Trogirski spomenici*, sv. I/1., Zagreb, 1948., 325–326.

¹³ Legat je, naime, vjerojatno bio namijenjen crkvi franjevačkog samostana u Trogiru, koji je tijekom povijesti nekoliko puta mijenjao lokaciju. Najstariji je samostan bio podignut na prostoru uže gradske jezgre (na otoku), na mjestu današnje crkve Gospe od Anđela, na temelju oporučne ostavštine patricija Dese Lucija (Lucić, Lučić, Lucius) iz 1234. Već u drugoj polovici 13. st. podignut je novi franjevački samostan, pokraj mosta, uz kopnenu obalu. Više o povijesti gradnje toga franjevačkog samostana u: IRENA BENYOVSKEY, „Trogirsko Prigrade na prijelazu 13. u 14. stoljeće. Utjecaj dominikanaca i franjevaca na oblikovanje prostora”, *Croatia Christiana periodica*, 52, 27 (2003.), 47–56.

¹⁴ Istraživanja oporuka središnje Dalmacije iz 13. i 14. stoljeća pokazuju da su bilježnici u drugoj polovici 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća u tamošnjim komunama pojmom domina titulirali isključivo žene iz patricijskih obitelji, baš kao što su titulom ser titulirali muškarce iz patricijskih obitelji. Tek od sredine 14. stoljeća, a što je povezano s općom demokratizacijom dalmatinskih komunalnih društava, bilježnici su titulu ser i domina dodavali i uz pripadnike drugih uglednika, bogatijih osoba, komunalnih službenika i slično. No, kako bi se i dalje iskazivala komunalna društvena podvojenost, u dalmatinskim komunama počinju se sve češće upotrebljavati termini nobilis vir i nobilis domina za muške i ženske pripadnike patricijata. Na to upućuju bilježnički spisi Raba, Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i nekih drugih komuna.

¹⁵ MLADEN ANDREIS, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, Trogir, 2006., 219. Uz to, činjenica da je Goja darovala i slobodu svim svojim robovima post eius obbitum također pokazuje da se radi o pripadnici trogirskog patricijata. MIHO BARADA, *Trogirski spomenici*, sv. I/1, 326.

¹⁶ MARIJA KARBIĆ, ZORAN LADIĆ, „Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43 (2001.), 197.

¹⁷ ...si dictum altare non esset concessum neque permissum fieri ut prefetur dicti sui commissarii infrascripti facere debeant vnum altare sub dicto vocabulo ubi dictis suis commissariis melius videbitur...

MARIJA KARBIĆ, ZORAN LADIĆ, „Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU”, 197. Nije poznato što se poslije događalo s tim oltarom, odnosno je li uistinu bio podignut u katedrali. U vrijeme Valierove vizitacije 1579. ondje se ne spominje. HR HDA 913, vol. 57, Trogirska biskupija (Diocesis Traguriensis), fol. 31–32.

¹⁸ ...quod singulis diebus computandis a die sui obitus usque ad dies centum cantari debeat vna missa super altare ser Osip condam auy dicte testatrici... MARIJA KARBIĆ, ZORAN LADIĆ, „Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU”, 199.

¹⁹ Isto.

²⁰ AHAZU, *Testamenta Traguriensium saeculi XV*, sign. IV d. 24, fol. 4r; IRENA BENYOVSKEY LATIN, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*, Zagreb, 2009., 212.

²¹ IRENA BENYOVSKEY LATIN, *Srednjovjekovni Trogir*, 185.

²² AHAZU, *Testamenta Traguriensium saeculi XV*, sign. IV d. 24, fol. 4r.

²³ IRENA BENYOVSKEY LATIN, „Medieval Square in Trogir: Space and Society”, *Review of Croatian History*, 1, 14 (2018.), 52, bilj. 254.; autorica članka ne donosi točnu godinu oporuke, no bilježnik koji ju je sastavio, Jakov de Viviano, zapisao je nekoliko oporuka od 1448. do 1452. IRENA BENYOVSKEY LATIN, *Srednjovjekovni Trogir*, 62.

²⁴ AHAZU, *Testamenta Traguriensia*, notar Vannes Dominici Iohannes de Firmo, sign. IIc41, fol. 3–3v.

²⁵ ...Nobilis domina Fumia, filia condam ser Martinusii de Xabetis et vxor nobilis viri ser Guidonis de Matapharis

...Item uoluit corpus suum sepelliri ad ecclesiam sancti Francisci de Iadra, ubi sepulta est mater sua. Item reliquid expendi per suos commissarios libras centum paruorum et uno paramento altaris dandas dicte ecclesie sancti Francisci causa celebrandi cum eis diuina offitia pro anima sua...Item uoluit et ordinauit, quod de frugibus et prouentibus suarum possessionum sui commissarii fieri faciant in ecclesia sancti Francisci vnum altare ad honorem et reuerentiam virginis Marie ac dent conuentui dicti monasterii sancti Francisci omnia necessaria pro dicto altare, ac omni anno in perpetuum libras uiginti paruorum ad hoc, ut fratres dicti monasterii celebrare debeant in perpetuum quolibet die unam missam pro anima sua et suorum mortuorum. TADIJA SMICIKLAS, *Diplomatički zbornik*, sv. 16. Zagreb, 1976., 168.

²⁶ PAVUŠA VEŽIĆ, „Sveti Frane u Zadru – arhitektura crkve i samostana u doba gotike i renesanse”, *Ars Adriatica*, 8 (2018.), 26–27. Podatci koji potvrđuju povezanost obitelji Matafar s franjevačkim samostanom sv. Frane u Zadru te postojanje obiteljske grobnice u samostanskoj crkvi brojni su u vrelima te učestaliji s porastom važnosti toga samostana nakon osnutka Franjevačke provincije sv. Jeronima 1393. Obitelj Matafar u drugoj polovici 14. st. financirala uređenje sakristije, koja se u izvorima i literaturi različito naziva: kapela Matafar, kapela sv. Ludovika Tuluškoga i kapela Nevine dječice (Isto, 26–27). Upravo je ondje 1358. bio potpisan Zadarski mir. ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnosajih između južnog Slavstva i Metacke Republike*, sv. 3, Zagreb, 1872., 368–371. U 15. st. u crkvi sv. Frane bilo je više kapela, od kojih i ona posvećena sv. Ivanu Krstitelju. JUSTIN VELNIĆ, „Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti”, *Samostan Sv. Frane u Zadru* (ur. Justin Velnić), Zadar, 1980., 52–53. O darovanjima samostanu i crkvi ponajviše se podataka pronalazi upravo u oporukama članova obitelji Matafar. Dana 14. lipnja 1380. u svojoj je oporuci kraljevski vitez Mafej, Ivanov sin, samostanu sv. Frane ostavio 500 libara za uređenje kapele. DAZd, SZB, Petrus de Sarçana, b. 1, fasc. 1/4, fol. 111–112'. Juraj, suprug Ane Gradić, oporukom zapisanom 14. srpnja 1391. ostavio je 200 dukata za uređenje crkvenoga kora te izradu korskih sjedala (rad umbrjskog drvorezbara Ivana Jakovljeva), na kojima su sačuvana tri obiteljska grba. DAZd, SZB, Iohannes de Casulis, b. 1, fasc. 3/1, fol. 76–77. DONATO FABIANICH, *Storia dei frati minori in Dalmazia e Bossina*, sv. 2, Zara, 1864., 9, 11, 50–51. U oporuci zapisanoj 2. travnja 1394. Marin, sin pokojnog Vučine, ostavio je samostanu 100 dukata i tražio da bude pokopan u samostanskoj crkvi, u kapeli sv. Ivana Krstitelja, ostavivši pritom franjevcu Benediktu, njegovu ispovjedniku, još 100 libara za slavljenje mise „za njegovu dušu“ u istoj kapeli. DAZd, SZB, Petrus de Sarçana, b. 1, fasc. 1/3, fol. 77–77'. Sudeći prema popi-

- su stanovništva G. B. Giustiniana iz 1553., u kojem se Matafari više ne spominju, ta je obitelj izumrla u Zadru do sredine 16. st. TOMISLAV RAUKAR, IVO PETRICIOLI, FRANJO ŠVELEC, ŠIME PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409. – 1797.*, Zadar, 1987., 262.
- 27 Izvršitelji Fumijine oporuke obvezuju se dati izraditi vnam lampadam accensam in perpetuum qualibet nocte et in diebus festiuis ante altare sancti Teodori in ecclesia sancte Anastasie. TADIJA SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik*, sv. 16. Zagreb, 1976., 169.
- 28 DAZd, SZB, Iohannes de Casulis, b. 1, fasc 3/1, fol. 73–74.
- 29 Isto.
- 30 ...libras octuaginta paruorum dispensari pro missis celebrandis in supradicta ecclesia sancti Francisci et pro fratres eiusdem ordinis ad altare sancti Antonii omni die usque ad vnum annum integrum computandum a die obitus ipsius testatrici pro anima sua... DAZd, Spisi zadarskih bilježnika, Articutus de Rivignano, kut. V, fasc. 2, br. 25.
- 31 DAZd, SZB, Articutus de Rivignano, kut. V, fasc. 2, br. 25.
- 32 Isto. Više o povijesti samoga samostana i oltara sv. Antuna Padovanskoga vidi u: JUSTIN VELNIĆ, „Samostan Sv. Frane u Zadru”, 49; IVO PETRICIOLI, „Umjetnička baština franjevačkih samostana u Zadru, Kamporu, Ugljanu i Pašmanu”, *Pod zaštitom svetoga Jeronima*, ur. Josip Sopta i Igor Fisković, Dubrovnik, 1999.; PAVUŠA VEŽIĆ, „Sveti Frane u Zadru”, 26.
- 33 <https://www.dazd.hr/hr/pergamena/pergamene-samostana-sv-dominika-u-zadru/1#gallery-162> (pregledano 7. veljače 2023.). Prodana je dala zapisati opširnu posljednju volju kojom je ostavila pojedinim redovnicima iznose kako bi njoj u spomen održali mise, ujedno je darivala i druge zadarske samostane. Oporuka je sama po sebi zanimljiva jer zrcali mnoge aspekte socijalnog kršćanstva. Naime, uz pokop u crkvi tada iznimno popularnih mendikanata, jednom je bračnom paru, Ivanu i Stani, koji su bili njezini sluge i koloni (servicialia, famulus), oporučno darovala mnogo vrijednih nekretnina i nešto novca. Time je iskazala uvriježeno nastojanje kasnosrednjovjekovnih bogatijih oporučitelja da pomognu pripadnicima nižih društvenih slojeva.
- 34 Ovdje valja spomenuti primjer spavaće sobe zadarskog trgovca suknom Petra u čijem je inventaru dobara vrlo lijepo opisana njegova bračna soba iz 1385. Prema inventaru dobara, njegov je bračni krevet imao baldahin ukrašen zlatnim i plavim zvijezdama, koje su predstavljale nebesko prostranstvo, i tri grba, od kojih je svaki sadržavao zvijezdu i mjesec. JAKOV STIPIŠIĆ, *Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385.*, Zadar, 2000., 59–62.
- 35 <https://www.dazd.hr/hr/pergamena/pergamene-samostana-sv-dominika-u-zadru/1#gallery-162> (pregledano 7. veljače 2023.). Taj se oltar spominje i u Valierovoj vizitaciji 1579.: ...altare maius sub inuocatione sancti Dominici – habet palam imaginam et hono rificiam e... argenteam in medio... duos angelos ligneo inauratos, tres tobales et pallium album di tela... HR HDA 913, vol. 57, Zadarska nadbiskupija (Diocesis Iadrensis), fol. 40–40’.
- 36 DAZd, SZB, Articutus de Rivignano, kut. 5, fasc. 3, fol. 89r.
- 37 Nobilis domina Michelina, filia quondam ser Iohannis de Botono et uxor egregii regii militis domini Guidonis de Matafaris, nobilis ciuis ladre... Item reliquit ducatos trecentos auri cum quibus edificari debeat et uoluit vnum altare fabricam oportunis omnibus in honorem et sub uocabulo Annunciationis in ecclesia sancti Francisci ordinis fratrum minorum de Iadra pro anima sua volens quod quolibet anno in festum Annunciationis fratres dicti monasterii... celebrare teneantur missam vnam. DAZd, SZB, Articutus de Rivignano, kut. 5, fasc. 3, fol. 89r–89v.
- 38 Ugledni zadarski plemići, braća Bogdol i Bartol Rubeo (de Rubeo, Rubej), sinovi Vida, učestalo se spominju u zadarskim vrelima druge polovice 14. st. Posjedovali su kuću blizu katedrale sv. Stošije 80-ih godina 14. stoljeća. SANDRA BEGONJA, *Uloga gradskog plemstva u urbanom razvoju Zadra u vrijeme Ludovika I. Anžvinca, 1358. – 1382.* (disertacija). Filozofski fakultet u Zagrebu, 2017. Bogdul 1389. kupuje zemljište u Podnadinu u ostrovičkom komitatu. IVAN MAJNARIĆ, „Plemićka obitelj Radinića, ogranak nadinskih Kačića”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24 (2006.), 3, 6.
- 39 ...reliquit et ordinavit eius corpus sepeliri in ecclesia sancti Nicolai monialium de Iadra. In qua ecclesia iuxta eius corpus construi vnum altare sub uocabulo sancti Nicolai uoluit et mandavit pro quo altari construendo reliquit de dotibus suis ducatos centum auri... DAZd, ZB, Articutus de Rivignano, kut. 5, fasc. 3, fol. 106r.
- 40 Činjenicu da su i u budućnosti istim oltarima darivani slični predmeti potvrđuje, primjerice, izvještaj apostolske vizitacije biskupa Augustina Valiera iz 1579. kada je spomenuti oltar sv. Nikole bio ukrašen oltarnom slikom, stolnjacima, trima srebrnim križevima, dvama željeznim svijećnjacima i pokrivačem satkanim od zlatnih ukrasa. STANKO JOSIP ŠKUNCA, „Inventar spisa klarisa samostana sv. Nikole u Zadru”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, 49 (2007.), 185–204, podatci o oltaru sv. Nikole na str. 201. Inače je samostan sv. Nikole u Zadru izvorno podignut kao benediktinski samostan za hrvatskoga bana Stjepana u prvoj polovici 11. st., a klarise su se nastanile u njemu vjerojatno nakon rušenja njihova prvotnog samostana u pohodu križara 1202. Najranija vijest o redovnicama u samostanu sv. Nikole potječe iz 1229. kada je opatica Gaja izdala potvrdu nekom Jurku da je primila otkupninu za ženu mu Milu koja je bila sluškinja u samostanu. Sudeći prema imenima najranijih poznatih opatica iz 13. st., iz obitelji de Sloradis i de Botono, taj je samostan prihvaćao pripadnice patricijata. Godine 1260. opatice su zatražile trajno ustupanje samostana, što im je Papa i odobrio. Dijelovi samostana i crkve srušeni su tijekom osmanske prijetnje u 15. st., a kamena je građa iskoristena za potrebe utvrđivanja gradskih zidina. Od 1540. do 1543. redovnice su zbog opasnosti bile iseljene u Mletke, a do kraja 18. st. njihov je broj znatno smanjen pa su 1798. austrijske vlasti ukinule samostan. Redovnice su se tada preselile u zadarski samostan benediktinki sv. Marije. Gradivo o samostanu čuva se u Državnom arhivu u Zadru. O sadržaju fonda više u: Regesta i arhivski popis, HR-DAZD-339, Samostan klarisa sv. Nikole, 1202. – 1798. (uvod i arhivski popis izradila Tamara Šarić-Šušak, regesta prepisala Marija Kero).
- 41 ZORAN LADIĆ, „Šibensko 'vrijeme katedrale'. Doprinos stanovnika kasnosrednjovjekovne šibenske komune izgradnji katedrale sv. Jakova”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 31 (2013.), 37–76, osobito 43–44.
- 42 ANA MARIJA MRZLJAK, *Žene u Šibeniku u 15. stoljeću* (diplomski rad), Filozofski fakultet u Zagrebu, 2018.
- 43 JOSIP BARBARIĆ, JOSIP KOLANOVIĆ (ur.), *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, Šibenik, 1986., 245–246, dok. 103.
- 44 PETAR KOLENDIĆ, „Šibenska katedrala pre dolaska Orsinijeva (1430. – 1441.)”, *Narodna starina*, 8, 3 (1924.), 160–161.
- 45 Šibensku pučku obitelj Konjević (Konjović) vrela bilježe od 14. st. Vidi, primjerice, IVAN OSTOJIĆ, „Imena životinja u dalmatinskim srednjovjekovnim antroponimima”, *Čakavska rič*, 2, 15 (1987.), 3–81, prezime obitelji spominje se na str. 25, 70, 77.
- 46 JOSIP KOLANOVIĆ, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995., 289, bilješka 222. (PAZd, KV 7/2 20. IV. 1452, 18r–v).
- 47 IGOR FISKOVIĆ, „Prijedlog za kipara Jurja Petrovića”, *Peristil*, 1, 8–9 (1965.), 75–93, podatak na str. 75. O šibenskim bratovštinama više vidi u: SLAVKA T. PETRIĆ, „Bratovštine u Šibeniku”, *Croatica Christiana periodica*, 39, 21 (1997.), 97–136; JOSIP ČUZELA, „Dvorana bratovštine Santa Maria Valverde i Nova crkva u Šibeniku”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 1, 36 (1996.), 87–106. Sudeći prema podatcima iz navedenih tekstova, dalo bi se zaključiti da je bratovština Duša od čistilišta djelovala u Šibeniku najkasnije od 15. st. te da joj je sjedište bilo kod oltara sv. Križa u katedralnoj crkvi sv. Jakova (I. Fisković). Do druge polovice 17. st., nažalost, nisu sačuvani izvori koji bi bacili više svjetla na djelatnost te bratovštine, a 1667. mletački generalni providur Jeronim Grimani dao je dopuštenje za osnutak reformirane bratovštine Duša čistilišta sa sjedištem u katedrali pri oltaru sv. Križa. Tada je donesen i Statut bratovštine koji se sastojao od 12 kapitula, prema kojemu su bratovštinom upravljali jedan pučanin i jedan plemić. Inače je bila riječ o pučkoj bratovštini. Kapelan, koji je imao obvezu svaki dan održavati misu na oltaru sv. Križa, biran je među katedralnim svećenstvom. Zapisano je da je bratovština raspolagala mnogim ostavštinama, osobito kućama i zemljištima (podatci iz rukopisne ostavštine Krste Stošića: Rukopisna povijest (kopija).

Katedrala II, Zavod za zaštitu spomenika i kulture, Šibenik). Može se pretpostaviti, ako podatci o bogatom imetku bratovštine potječu iz vremena njezina utemeljenja 1667., da su u njezino vlasništvo prenesena dobra starije istoimene bratovštine koja je također djelovala u katedrali pri oltaru sv. Križa i do toga vremena prikupila znatnu imovinu. Vrela potvrđuju da su bratovštine istoga naziva djelovale i u Novoj crkvi sa središtem kod Oltara od Propeća, kao i u crkvi sv. Ivana u Šibeniku. Na temelju zapisnika, za razdoblje od 1611. do 1715., bratovštine Marije od Milosrđa (Santa Maria Valverde) koja je utemeljila Novu crkvu te imala u njoj sjedište, njezini bratimi dopustili su bratovštini Duša od čistilišta da se za potrebe bogoslužja koriste njihovom crkvom. Kako se istoimena bratovština spominje i u crkvi sv. Ivana, nije jasno jesu li krajem 17. st. postojale dvije istoimene bratovštine Duša od čistilišta ili je pak riječ o jedinstvenoj bratovštini koja iz nekog razloga potkraj 17. st. nije djelovala u katedralnoj crkvi, nego u Novoj crkvi, odnosno u crkvi sv. Ivana, koje su pripadale katedralnoj župi.

⁴⁸ Pripadnici pučke obitelji Banjvarić, čiji su pojedini članovi sredinom 15. st. stekli nobilitet, učestalo se spominju u Šibeniku u 15. st. Vrela, primjerice, donose podatke o kamenoklesaru Dismanu (Dišan) Nikolinu Banjvariću koji je 40-ih i 50-ih godina 15. stoljeća radio na nekoliko građevina u šibenskoj komunici, u franjevačkom samostanu na Krapnju, u franjevačkom samostanu u Šibeniku, na šibenskim utvrdama, javnim i privatnim kućama. EMIL HILJE, „Šibenski klesar i graditelj Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe“, *Ars Adriatica*, 3 (2013.), 135–158, podatci o D. Banjvariću i obitelji na str. 138, 140, 144, 146, 151, 152, 155. Dismanov je suvremenik bio i šibenski javni bilježnik Ilija Banjvarić, a sačuvane su njegove notarske knjige za razdoblje od 1457. do 1467. god. (DAŠI, Spisi šibenskih bilježnika, kut. 17/II-III, vol. 13.). Vrela također donose više podataka o majstorima Juuru, koji je magister cerdo, i Pavlu, o čijem imovinskom stanju svjedoče inventari dobara iz 1454. i 1466. Njihov je suvremenik pripadnik iste obitelji Antun, koji se napose isticao bogatstvom i koji je, kako svjedoče šibenski izvori, stekao nobilitet. GORAN BUDEČ, *Svakodnevnici život stanovnika Šibenika u drugoj polovici XV stoljeća u zrcalu inventara i oporuka s posebnim osvrtom na razinu materijalne kulture* (disertacija). Hrvatski studiji u Zagrebu, 2013.

⁴⁹ ...Imprimis reliquit panum vnus sue capize pani latini viridi apponendum ante altare (!) ecclesie cathedralis sancti Iacobi de Sibenico... ANTE BIRIN, „Šibenski bilježnici – Pietrobono Pagano (1436. – 1437.)“, *Povijesni prilozi*, 37, 28 (2009.), 113.

⁵⁰ DAZd, Spisi šibenskih bilježnika, Carotus Vitalis, kut.16/II, sv. 15, fol. 61–61A.

⁵¹ DAZd, SŠB, Carotus Vitalis, kut.16/II, sv. 15, fol. 61–61A.

⁵² DAZd, SŠB, Carotus Vitalis, kut.16/II, sv. 15, fol. 61–61A.

⁵³ DAZd, SŠB, Carotus Vitalis, kut.16/II, sv. 15.Iva, fol. 29a.

⁵⁴ DAZd, SŠB, Carotus Vitalis, kut. 16/II, sv. 15.Iva, fol. 29a.

⁵⁵ Arhiv Franjevačkoga samostana u Kamporu na Rabu, Acta notarii Nicolai Federici de Frugerio de Bononia; Acta notarii Nicolai de Curarolo.

⁵⁶ LUJO MARGETIĆ, PETAR STRČIĆ, *Statut rapske komune iz 14. stoljeća*, Rab – Rijeka, 2004, 45. U tom smislu Z. Janeković-Römer objašnjava da su se imovinsko-pravni odnosi u statutima dalmatinskih komuna temeljili na načelu odvojenosti dobara, proisteklom iz pravnih odredbi koje su uvedene u doba cara Justinijana te poslije u bizantskom pravu. Dok su dubrovački, kotorski i splitski statut temeljili imovinske odnose u braku na potpunoj odvojenosti imovina, ostali su statuti nastojali pronaći sredinu između potpune odvojenosti i bračne zajednice dobara, što je ženi osiguravalo bolji imovinski status. Bračnu zajednicu dobara pritom su definirali samo rapski, paški i krčki statut, pa su u tim komunama žene imale pravo na stjecanje dijela nasljedstva i vlastite imovine u braku. Budući da su slični imovinski odnosi bili uvriježeni i u istarskim komunama, često se u literaturi nazivaju brakom na istarski način. Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, Rod i grad, 90–91; LUJO MARGETIĆ, „Brak na istarski način“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 15 (1970.), 279–308; VILMA PEZELJ, „Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu

iz 14. st.“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 1, 48 (2011.), 73–87.

⁵⁷ Opsežan fond spisa rapskih bilježnika čuva se u Državnom arhivu u Zadru pod signaturom HR-DAZD-28. Oporuka Marije de Zaro: DAZd, Spisi rapskih bilježnika, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 177r–178r.

⁵⁸ Samostan je podignut na mjestu starije crkve sv. Eufemije pa se često u literaturi i spominje pod tim titularom. Više o samostanskom sklopu i njegovoj povijesti vidi u: MILJENKO DOMIJAN, *Rab: grad umjetnosti*, Zagreb, 2001., 210–227; IVAN BRAUT, KRASANKA MAJER JURJIĆ, EDITA ŠURINA, *Franjevački samostanski kompleks sv. Bernardina Sijenskog u Kamporu na otoku Rabu*, Zagreb, 2020.

⁵⁹ Više o tom rapskom patriciju vidi u: MERI KUNČIĆ, „Dalmatinski patricijat i socijalno kršćanstvo. O srednjovjekovnim rapskim hospitalima s posebnim osvrtom na hospital Tijela Kristova i njegova utemeljitelja Petra de Zaro“, *Croatia Christiana periodica*, 77, 40 (2016.), 25–76.

⁶⁰ ...Testamentum nobilis domine Marie relictæ quondam ser Petri de Zaro... ordinavit sepeliri honorifice secundum conditionem suam in sepultura ecclesie sancti Bernardini vbi est sepultus quondam ser Petrus suprascriptus viri suus... DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 177r–178r.

⁶¹ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v–1169v (oporuka datirana 15. 10. 1450.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r–110r (oporuka datirana 4. 11. 1456.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v–123v (kodicil datiran 27. 1. 1458.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 125r–127r (oporuka datirana 7. 2. 1458.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 158v–160v (oporuka datirana 27. 1. 1462.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 176r (kodicil datiran 1. 9. 1464.); DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 176v (kodicil datiran 2. 9. 1464.).

⁶² DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v–123v; Et quod dicta domina Maria dicta sua bona mobilia et stabilia presentia et futura teneat, possideat, gaudeat et gubernet absque contradictione et molestia cuiuscumque. DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 158v–160v (oporuka datirana 27. 1. 1462.).

⁶³ ...reliquit domine Marie vxori sue omnia eius bona mobilia, presentia et futura et de eius disponere habeat pro velle suo tamquam de bonis propriis; domine Marie quod de suis bonis stabilibus que ei placuerint possit et valeat ordinare et disponere in vita et in morte vsque ad sumam et valorem ducatorum ducentorum boni auri et iusti ponderis... DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 176v (kodicil datiran 2. 9. 1464.).

⁶⁴ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r–110r (oporuka datirana 4. 11. 1456.). Objašnjavajući status žene koju je muž oporučno imenovao upraviteljicom dobara Z. Janeković-Römer ističe da su na taj način često bogatiji pojedinci „rješavali problem uzdržavanja udovica i djece, osiguravali patrimonij i kontinuitet poslovne djelatnosti obitelji. Ako bi muževljevom oporukom bila imenovana kao 'domina et patrona', žena je dobivala veliko ovlaštenje nad imovinom i nad maloljetnom djecom. To nije bilo riješeno pravnim propisima, već je odluka bila u potpunosti prepuštena dobroj volji oporučitelja“. Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, Rod i grad, 133.

⁶⁵ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v.

⁶⁶ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. IV, fol. 1169r.

⁶⁷ Item ordinavit quod per dominam Mariam suprascriptam... poterit de redditibus suarum possessionum fiat vnus calix de vntis quindecim de argento, vnus missale de pretio ducatorum viginti quinque auri et vnus paramentum valoris ducatorum decem auri. Que omnia dari debeant ad altare corporis Cristi suprascriptum pro anima sua. Post mortem quidem prefate domine Marie prior elegendus veterus ad dictum altare et hospitale tenere debeat dictum calicem, missale et paramentum. DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 109r; ...quod domina Maria vxorsua si comodo facere poterit de redditibus suarum possessionum vnus paramentum, vnus calicem de argento et vnus missale conueniens pro anima sua et quod dari de-

- beat altari Corporis Christi pro celebratione predictarum missarum... DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.
- ⁶⁸ O različitim mogućnostima tumačenja običaja ženskog darovanja tekstila u kasnosrednjovjekovnim crkvama u Engleskoj vidjeti: NICOLA A. LOWE, „Women's Devotional Bequests of Textiles in the Late Medieval English Parish Church, c. 1350 – 1550”, *Gender & History*, 2, 22 (2010.), 407–429, osobito 412–414.
- ⁶⁹ Vežano za oltar Tijela Kristova, koji se navodi pod rednim brojem 3., u Valierovoj vizitaciji rapske katedrale iz 1579. stoji sljedeće: Altare Corporis Christi non consecratum est illorum de Hermolais habet imaginem sancti Christi vetere, tobaleas ueteres et laceras uno candelabrio ferrea pallium uetus ex corio. Obligatio est singulis anicis, diebus et feriis secunda celebratum ex piis illorum de Ermolai, capellanus est presbiter Simon Bilucich qui accipit libras 20. HR HDA 913, Rapska biskupija, fol. 15. Sudeći prema tim podatcima, u drugoj polovici 16. st. taj oltar više nije bio pod patronatom obitelji Zaro, nego pod patronatom ugledne rapske obitelji Hermolais.
- ⁷⁰ ...in vita mea et post mortem meam voluit quod domina Maria suprascripta eius vxor habeat ius elligendi vnum huiusmodi priorem dicti altaris... DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.
- ⁷¹ Više o rapskom svećeniku i bilježniku Tomi Stančiću vidi u: MERI KUNČIĆ, „Tko je važan, a tko nije? O razlozima uvrštenja dvaju uglednih rapskih renesansnih kanonika u integrirani abecedarij Hrvatskoga biografskoga leksikona”, *Studia lexicographica*, 28, 15 (2021.), 59–91, osobito 63–75.
- ⁷² Prioratus altaris Corporis Christi habet possessiones, terena et derum infrascriptum, videlicet vnam possessionem positam sub monte sancti Damiani...; unam suam possessionem positam in Slana...; terram aratoriam positam in Capirigno Patergulo; duas suas terras aratoriaas positas in Capirigno...; unam suam terram positam in Camoschaglio...; unam suam terram aratoriam positam in Snuva...; unam suam terram aratoriam positam ibidem quam confinatur cum terris hospitalis sancti Nicolai; unam suam vineam positam in Barbato in Montignuso...; unum suum pastinum positum in Barbato...; unum suum derrum cum arboribus oliuarium positum in contrata sancti Marci... pro oleo ponendo in Corporis Christi sex stariorum quin arbores fructabunt et pro hospitali suo cum suis onere et honore sicut continetur in testamento nobilis viri ser Petri de Zaro notato manu mei presbiteri Thome de Stantiis, notarii et prioris in 1462, indictione decima, die uero 27 mensis Ianuarii et cetera. ACA, Documenta dioc. Arbensis, Liber 43, fol. 158 (dokument datiran 27. 1. 1462.).
- ⁷³ ...ordinavit quod ipsa domina Maria eius vxor, comissaria et heres perficere debeat ecclesiam sancti Bernardini per ipsum testatorem incohatam in fatiando palas, chorum et omnia alia necessaria pro dicta ecclesia et demum quod de suis bonis conscreretur dicta ecclesia... DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 110r (oporka datirana 4. 11. 1456.).
- ⁷⁴ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 126r.
- ⁷⁵ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.
- ⁷⁶ DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. VIII, fol. 110r.
- ⁷⁷ DAZd, SRB, Andrea Faieta, kut. 1, sv. IV, f. 43r.
- ⁷⁸ Opat sv. Grgura u Veneciji, Bartul Parutta, pošto je postavljen od apostolske stolice za upravitelja nad taksama crkvenih decima u Mletačkoj Republici, danas učine popis crkvenih posjeda i nadarbina, koje imadu davati određenu kvotu sa stolice. Tu kaže: rapski će biskup davati od svojih 667 libara godišnjih dohodaka što ih ima, -67 lira, ecc.? Dalje kaže da na Rabu ima: 12 kanonika, 9 mansionara, 5 djakona. Onda taksira, koliko su oni dužni davati. Onda nabrāja kapele na Rabu radi decima. (...) Navađa i bratovštine. Tako kaže: S. Michaëlis et alia s. Michaëlis, et alia fratelea s. Michaëlis. (Po tomu su bile 3.) (Rab. Arch. Capituli, l. 26. (= „Legata...“, 54, 55.)) Ali ove su kapele plaćale malo, po nekoliko solida. ODORIK BADURINA, Velika kamporska kronika. Liber II., Arhiv franjevačkog samostana sv. Bernardina Sijenskog u Kamporu na Rabu, 16.
- ⁷⁹ DAZd, SRB, Andrea Faieta, kut. 1, sv. IV, f. 65v.
- ⁸⁰ O postojanju toga oltara u rapskoj katedrali jedno stoljeće poslije, u vrijeme apostolske vizitacije A. Valiera 1579., svjedoči njegov zapis prema kojem se oltar sv. Mihovila navodi pod rednim brojem 11 (od 12 nabrojanih oltara) uz objašnjenje: Altare sancti Michaelis sub pulpito est consecratum, habet pallam satis honorificam, tres tobaleas, pallium ex ueluto rubeo. Obligatio est celebrandi per reuerendum capitulum semel in mense. HR HDA 913, vol. 57, Rapska biskupija, fol. 16.
- ⁸¹ ...Item ordinavit sepeliri in ecclesia sancti Andree monialium vbi est sepulta eius mater. ...ipsa teneatur et debeat facere fieri vnam palam librarum centum paruorum et poni in ecclesia sancti Andree predicta super altare sancti Nicolai in qua depingi debeat imago S. Euphemie. DAZd, SRB, Thoma de Stantiis, kut. 2, sv. XI, fol. 197a–198 (oporka datirana 21. 4. 1467.). U Valierovoj vizitaciji iz 1579. od podataka vezanih za samostansku crkvu navodi se i sljedeće: ...Ecclesia sancti Andree monialium sancti Benedicti visum est vnum sacramentum qui asseruatur in armario exciso in pariete... et est una sosliaparua tamenin una ascula ebanea et 11 lampas continuo ardet. Fiat tabernaculus ligneum honorificus collocandus super altare maiori cooperiatur conapeo. Sacramentum ponatur in pixide. In dicta ecclesia sunt sex altaria omnia consecrata. Altare maius consecratus sub titulu sancti Andree habet pallam honorificam, tres tobaleas, duo candelabra ex auri...; palium ex veluro cremesino... et missali. HR HDA 913, Rapska biskupija, fol. 17. Vežano za oltar sv. Nikole, koji se opisuje kao treći od crkvenih oltara, navodi se sljedeće: Altare sancti Nicolai... habet pallam honorificam, duo candelabra ferrea, tres tobaleas, palium ex raso cremesina et tabella secretos. Isto, fol. 17'.
- ⁸² O obnovi samostana sv. Andrije svjedoči dokument koji je u svojoj kronici zabilježio Odorik Badurina, a datiran je 10. veljače 1489. godine. U njemu se kaže da: „Zbor kardinala iz okolice Rima izdaje dekret. Tu stoji: Kako nam je kazivao zadarski arcidjakon Stj. de Cortesi, crkva je koludrica sv. Andrije (u Rabu) restaurirana i dobro čuvana. Zato na molbe rečenoga Stjepana dajemo 'a I. Vesperis usque ad secundis.' za dan sv. Andrije Apostola, sv. Benedikta, Corpus Christi, sv. Eufemije i za dan dedicationes one crkve, svaki kardinal (daje) po 100 dana oprosta onome, koji ispovijeđen pohodi onu crkvu i što kod pomogne za njezino uzdržavanje.“ ODORIK BADURINA, Velika kamporska kronika. Liber II., 47–48.

Testamentary Donations by Dalmatian Women for Churches and Hospitals in the High and Late Middle Ages

MERI KUNČIĆ

The patronage of altars, especially in churches and hospices, is of considerable importance in the religious and cultural history of medieval Dalmatian communes, but it remains relatively understudied in terms of female patronage. The analysis of sources, especially notary records from Trogir, Zadar, Šibenik and Rab, points out on increasing number of female donors from the late 13th to the end of the 15th century. This can be attributed to the favourable socio-legal and economic status of women in urban areas along the eastern Adriatic coast, as well as their increasing influence in communal ecclesiastical and pious life. Towards the end of Middle Ages the so called proces of democratization in recording of private legal documents resulted in almost equal number of notary documents written by notaries for men and women from all communal leyer including female testators from the communal districts. Therefore, the distribution of testamentary donations for construction of altars in the second half of the fifteenth century became widespread pious practice even among rich female testators from the villages in the communal districts.

The basic intention of testamentary legacies donated for the construction of altars was to commemorate and memorize the donor's family lineage and the individual. Wealthier donors, usually from patrician families, ordered the construction of an altar „infra ecclesiam“ that is in various places within the churches including chapels often consecrated according to the pious wish of individual testators and donators or

generally members of certain family or kin. Namely, according to various narrative and theological texts the position of the altar and grave ad sanctos i. e. close to the relics of saints kept in the churches and chapels was considered as the most protective and beneficial for the souls of testators, donators and deceased persons belonging to certain family. While the evidence from Trogir and Zadar dated between the end of the thirteenth and the beginning of the fifteenth century points almost exclusively on the patricians as the donators of the altars a 15th-century example from Šibenik highlights contributions from the bourgeoisie.

Many wills indicate that altar donations were intended for the production of liturgical objects or altar paintings, often using fabrics previously owned by the donor. These textiles, sometimes embellished with the donor's own craftsmanship, had a special significance in liturgical ceremonies, symbolising presence of the donor in presence of the donor in gathering. In particular, female donors often chose saints with feminine associations for altarpieces, such as St. Euphemia, commissioned by Euphemia of Rab for the altar of St. Nicholas in the Benedictine monastery of St. Andrew in Rab.

While the observed sample suggests certain forms of altar donation, later sources reveal a wider range of such contributions, shedding light it is indicated that later sources on the intentions and influences of the donors.